

Montserrat Ferrer Santanach

LES TRADUCCIONS FRANCESCA I CATALANA DE TITUS LIVI I EL COMENTARI LLATÍ DE NICOLAU TREVET¹

Entre 1354 i 1358, el benedictí Pierre Bersuire va traduir al francès l'*Ab urbe condita* de Titus Livi per encàrrec del rei de França Joan II (1350-1364), i per fer-ho es va ajudar del comentari a l'obra de Livi que havia escrit Nicolau Trevet. Anys més tard, la traducció de Bersuire va arribar a la Corona d'Aragó, i va ser traduïda al català segurament a l'entorn de l'infant Joan, el futur Joan I (1387-1396). Aquestes traduccions neixen a les corts, i són conseqüència de la divulgació de l'obra de Livi al segle XIV després de la dedicació d'humanistes com Petrarca en recuperar i estudiar l'obra. Aquí voldria tractar un aspecte de la transmissió romànica de Livi que revela com va ser llegida l'obra i el paper que hi va tenir el comentari de Trevet: a l'ús del comentari per part de Bersuire, s'hi ha de sumar la possibilitat que lectors posteriors també utilitzessin el comentari per anotar la traducció francesa. Rastres d'aquestes notes es troben en la traducció catalana.

El comentari de Trevet és el primer comentari sistemàtic, i l'únic medieval, a l'obra de Livi. Va ser escrit abans de 1334 – probablement entre 1316 i 1319 – per encàrrec del papa Joan XXII (1316-1334), a qui Trevet ja havia dedicat un comentari al *Gènesi*. Trevet era un frare dominicà anglès, professor de teologia a Oxford i Londres, que va escriure comentaris a la *Consolació de la Filosofia* de Boeci, les *Tragèdies* de Sèneca, la *Ciutat de Déu* de Sant Agustí, i a moltes altres obres; a més a més també va escriure obres originals, en llatí i en francès, sobre diversos episodis de la història d'Anglaterra². El comentari a Livi va tenir poca difusió al segle XIV i encara menys posteriorment. No va ser mai editat, i avui se'n conserva només un exemplar complet i un altre amb el comentari corresponent als deu primers llibres³. Malgrat la poca difusió del comentari, devia tenir una circulació notable a Avinyó, seu de la cúria papal: humanistes instal·lats en aquesta ciutat, com Petrarca i el cardenal Landolfo Colonna, coneixien el comentari i el van fer servir per anotar els seus exemplars de Livi⁴.

1. Aquest treball forma part del projecte FFI2008-05556-Co3 finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

2. L'únic estudi específic sobre el comentari a Livi és DEAN, R. J. (1945). "The Earliest Known Commentary on Livy is by Nicholas Trevet". *Medievalia et Humanistica*, 3, p. 89-98 (per a la datació, p. 91-94). Per a una llista dels comentaris de Trevet, vegeu SMALLEY, B. (1960). *English Friars and Antiquity in the Early Fourteenth Century*. Oxford: Basil Blackwell, p. 58-59.

3. L'únic manuscrit complet que es conserva del comentari a Livi és el manuscrit Illum. 134-135 de la Biblioteca Nacional de Lisboa, datat a la primera meitat del segle XV. El manuscrit Lat. 5745 de la Biblioteca Nacional de París, datat el segle XIV, conté el comentari a la primera dècada. També se'n conserva algun fragment solt. Vegeu SAMARAN, CH.; MONFRIN, J. (1962). *Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris* (1290?-1362). París: Imprimerie Nationale, p. 114.

4. Vegeu CREVATIN, G. (2006-2007). "Leggere Tito Livio: Nicola Trevet, Landolfo Colonna, Francesco Petrarca" *Incontri triestini di filologia classica*, 6, p. 67-79. L'inventari de la biblioteca papal d'Avinyó de 1375 registra un exemplar del comentari de Trevet, que es continuarà trobant en inventaris posteriors de

Trevet va escriure el comentari en el moment en què es despertava l'interès per Livi i la seva història de Roma. A les acaballes del segle XIII, un grup d'intel·lectuals de Pàdua, els anomenats «prehumanistes paduans»⁵, amb Lovato Lovati al capdavant, s'havien començat a interessar per l'obra i la figura de Livi (que havia nascut i viscut quasi tota la vida a Pàdua). Però la seva tasca va tenir una difusió molt reduïda i bàsicament local. Va ser durant els anys 20 del segle XIV i a Avinyó que l'interès per Livi va augmentar de manera extraordinària i des d'on la seva obra es va divulgar àmpliament. Un dels desencadenants va ser el redescobriment de la quarta dècada de l'obra de Livi. Dels 142 llibres que contenia l'obra originalment, en aquesta època només se'n coneixien la primera dècada (llibres 1 a 10) i la tercera (llibres 21 a 30), que es copiaven per separat i amb títols diferents (la primera s'anomenava *Ab urbe condita*, i la tercera *De bello punico*). El 1328, Landolfo Colonna va portar a Avinyó la còpia d'un manuscrit antic que ell mateix havia trobat a la biblioteca de Chartres i que contenia la còpia de nou llibres de la quarta dècada, a més de la còpia dels últims cinc llibres de la tercera dècada pertanyents a una branca textual nova que permetia completar llacunes i corregir errors⁶. En aquell moment, i també a Avinyó, Petrarca ja havia començat a treballar en el text de Livi; l'accés a la còpia de Colonna li va permetre completar la feina. Petrarca va reunir tots els llibres coneguts de l'obra de Livi en un sol volum, va corregir el text col·locant exemplars diferents o proposant esmenes pròpies, i va anotar l'obra sencera⁷. El text preparat per Petrarca es va divulgar fora d'Avinyó i dels cercles humanístics. Livi es va convertir llavors en una novetat «editorial», se'n van multiplicar les còpies i era accessible.

És així com Livi va esdevenir un autor prestigiós entre la noblesa europea. Reunia dues característiques que el feien atractiu a aquest públic: estava de moda perquè era una novetat, i era una obra històrica. L'interès de reis i nobles per la història és ben conegut: llegeixen les obres històriques com a models de govern i de comportament moral. Així és com Bersuire presenta Livi al pròleg de la seva traducció⁸. En aquest context — a la cort — i amb aquesta intenció, Livi es traduí a les llengües romàniques durant el segle XIV⁹.

Bersuire va saber aprofitar la feina dels humanistes del seu entorn. La traducció al francès de Livi comprèn la primera, la tercera i la quarta dècades, tot el que es coneixia llavors. És la

la biblioteca (SIMONE, F. (1961). *Il Rinascimento francese: studi e ricerche*. [Torí]: Società editrice internazionale, p. 23).

5. VEGU WITT, R. G. (2000). "Padua and the Origins of Humanism". In *the Forsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*. Leiden – Boston – Köln: Brill, p. 81-116.

6. De la quarta dècada continuava faltant el llibre 33 i el final del 40. Els prehumanistes paduans ja coneixien la quarta dècada: Lovato Lovati n'havia trobat un exemplar a la biblioteca de la catedral de Pomposa, però no havia tingut circulació fora de Pàdua. BILLANOVICH, G. (1981). *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'Umanesimo*. Pàdua: Antenore.

7. BILLANOVICH (1981). L'exemplar preparat per Petrarca és l'actual Harley 2493 de la British Library.

8. "C'est tout certain, tressouverain seigneur [i.e. Joan II de França], que tous excellens princes, de tant comme il a l'engin plus clervoyant et de plus noble et vive qualité, de tant veult il plus volentiers encerchier et savoir les vertueux faiz et les notables oeuvres des princes anciens (...). Ce fut donques la cause, prince tress-redoubté, que vous, qui entre les autres princes avez l'engin tresnoble, considerastes que le peuple romain (...) ont bien esté si sur tous li souverain et li plus excellent (...). Et pour ce a leurs faiz merueilleux pevent touz princes prendre exemples notables es choses dessus dictes". (BNF Fr. 263, f. 2r).

9. A més de la traducció francesa i de la catalana, Livi es va traduir a l'italià i al castellà. El 1323 Filippo della Santa Croce va traduir la primera dècada a l'italià; la tercera i la quarta dècades es van traduir independentment els anys 40 del segle XIV; Pero López de Ayala va traduir les tres dècades al castellà ja el 1401 per al rei de Castella Enric III. VEGU BILLANOVICH, G. (1953). "Il Boccaccio, il Petrarca e le più antiche traduzioni in italiano delle Decadi di Tito Livio". *Giornale storico della letteratura italiana*, 130, p. 311-337; DALMAZZO, C. (ed.) (1845). *La prima deca di Tito Livio*. *Volgarizzamento del buon secolo*. Torí: Stamperia Reale; SARAN & MONFRIN (1962), p. 105-106, per a la identificació i la datació de Filippo della Santa Croce; WITTLIN, C. J. (ed.) (1982). Pero López de Ayala. *Las Décadas de Tito Livio*, 2 vols. Barcelona: Puvill.

primera traducció sencera. Tot i que no s'ha estudiat quina és la branca de la tradició llatina de Livi de la qual depèn la traducció de Bersuire, sembla clar que hi ha lliçons que la relacionen amb el text preparat per Petrarca¹⁰. A més, la quarta dècada encara era una troballa recent. Si hi afegim que Bersuire era a Avinyó els mateixos anys en què Petrarca hi treballava en el text de Livi i que el contacte entre ells dos està documentat¹¹, és fàcil pensar que Bersuire va obtenir l'obra de Petrarca o d'algu del seu entorn.

Bersuire va traduir Livi al francès entre 1354 i 1358. Llavors era prior de Sant Eloi de París. S'havia traslladat a París després d'haver passat vint-i-cinc anys a la cúria papal d'Avinyó (de 1320/25 fins a cap a 1350) sota la protecció del cardenal Pierre des Prés, a qui havia dedicat les seves dues obres originals, el *Reductorium morale* i el *Repertorium morale*, escrites totes dues els anys 40¹². La traducció de Livi, l'única coneguda de Bersuire, va ser una petició del rei Joan II. Va tenir una àmplia difusió cortesana, sobretot a partir del regnat de Carles V (1364-1380), fill de Joan II. Actualment se'n conserven vora setanta manuscrits, una part dels quals havia pertangut a membres de la família reial francesa o a personatges relacionats amb la cort, i se'n van fer tres edicions entre finals del segle XIV i el primer terç del XV¹³. La traducció es va divulgar fora de França molt aviat: tant la traducció catalana de Livi com la traducció castellana – feta pel *canciller* Pero López de Ayala el 1401 – depenen de la de Bersuire.

La traducció de Livi de Bersuire anava adreçada a un públic cortesà, no especialitzat, i amb un coneixement reduït o nul del llatí. Per això, Bersuire va completar la traducció amb materials que servien de suport a la comprensió del text. Al principi hi va col·locar un glossari que comprèn la definició d'una setantena de paraules, molt freqüents en l'obra, per a les quals no existia un terme propi en francès. Són termes relacionats amb la guerra, la política i la religió romanes. Hi defineix, per exemple, «velites», «comices» i «vestal». Bersuire va traduir aquests termes al text literalment, i la definició al glossari li estalvià haver de posar una glossa cada vegada que apareixia la paraula¹⁴. A més del glossari, també va incorporar una sèrie de glosses al text, de manera irregular, que expliquen el significat d'alguna paraula, comenten breument un passatge o remetien a altres punts del text. Aquestes glosses s'hi anomenen «incidents» ('afegits, de més a més')¹⁵. En el manuscrit més antic que conserva la primera dècada (Oxford, Bodleian Library, Rawl. C447), els incidents són copiats al marge; en la resta, són copiats dins la caixa d'escriptura bé separant la columna en dues parts (en una s'hi copia l'incident, en l'altra segueix el text), bé interrompent el text (en aquest cas, l'incident és copiat en vermell).

La informació que contenen una part dels incidents prové del comentari de Trevet¹⁶.

10. SAMARAN & MONFRIN (1962), p. 110-113; TESNIÈRE, M. H. (2000). "À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire. Le manuscrit Oxford, Bibliothèque Bodléienne, Rawlinson C 644". *Romania*, 118, p. 449-498 (p. 479-480); BILLANOVICH (1953), p. 337.

11. Bersuire és el destinatari d'algunes de les cartes de Petrarca: *Seniles* XVI,7, *Familiares*, XXII,13.

12. Per a la biografia i l'obra de Pierre Bersuire, vegeu l'estudi de SAMARAN & MONFRIN (1962).

13. Donen la llista de manuscrits i edicions, amb la indicació dels antics possessors coneguts, SAMARAN & MONFRIN (1962), p. 189-192. Cal afegir-hi el manuscrit Nouv. Acq. Fr. 27401, que la Biblioteca Nacional de França va adquirir el 2004, un volum factici amb una còpia parcial de la tercera dècada datada el 1358, la qual cosa permet assegurar el *terminus ante quem* de la traducció.

14. Vegeu DUVAL, F. (2005). "Le Glossaire de traduction, instrument privilégié de la transmission du savoir: Les *Décades* de Tite-Live par Pierre Bersuire". NOBEL, P. (ed.), *La Transmission des savoirs au Moyen Âge et à la Renaissance*, I. Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, p. 43-64. El glossari és editat a ARCAINI, E. (1967). "Pierre Bersuire, primo traduttore di Tito Livio". *Convivium*, 35, p. 732-735; i a TESNIÈRE (2000), p. 449-498.

15. En alguns manuscrits, els incidents s'anomenen a vegades *exposition* o *declaration* (e.g. BNF Fr. 276, Vaticà, Biblioteca Apostolica, Reg. Lat. 719).

16. Per exemple, al primer llibre, quan Livi explica la història de Rea, la filla de Munitor (I.4), Bersuire

Aquest és un comentari escolàstic (com tots els que va escriure Trevet): divideix el text en parts i es dedica, per una banda, a parafrasejar-lo reordenant els mots de les frases, i definint paraules o afegint-hi sinònims i, per altra banda, a comentar l'obra històricament i a comparar passatges amb obres d'altres autors, a vegades contrastant diferents versions d'un mateix fet.

L'ús del comentari de Trevet per part de Bersuire no es limita als incidents. Hi ha lliçons de la traducció francesa que tradueixen directament el comentari de Trevet en comptes de la lliçó de Livi¹⁷. Del comentari, també n'extreu sinònims de paraules llatines sense traducció pròpia en francès¹⁸. En altres ocasions, el comentari li serveix per fer aclariments al text, com per exemple identificar personatges o llocs¹⁹. Tots aquests elements presos de Trevet tenen la mateixa funció que el glossari: facilitar la comprensió de l'obra a lectors no especialitzats.

El paper del comentari de Trevet en la transmissió romànica de Livi no es va limitar a l'ús que en féu Bersuire en la seva traducció: algunes lliçons particulars de la traducció catalana de Livi suggereixen que el comentari també va ser utilitzat posteriorment per lectors de la traducció francesa per afegir-hi anotacions.

La traducció catalana s'ha conservat parcialment en un únic manuscrit copiat entre finals del segle XIV i principis del XV (British Library, Harley 4893). El manuscrit només porta els set primers llibres de la primera dècada, i la traducció hi apareix anònima i sense pròleg. La traducció es va executar amb tota probabilitat a la cort per iniciativa de Joan I²⁰. El traductor català és molt literal: se ceneix perfectament al text de Bersuire amb tots els seus elements i no recorre a l'original llatí en cap moment. Tradueix el pròleg de Bersuire, el glossari a l'inici de l'obra i els mateixos *incident*s, que en el manuscrit són copiats dins el cos del text en vermell²¹. La proximitat entre les dues llengües – el català i el francès – afavoreix en aquest cas una traducció tan literal. Hi ha molt pocs casos en què el traductor s'allunyi del text francès, i només és per afegir un sinònim a una paraula en forma de doblet, o algun sinítagma. Per exemple: quan Meti, rei d'Alba, s'alia amb els romans, però secretament pensa en trair-los, el text català diu que Meti: «reservava traïció e fenta *en son cor* per usar contra los dits romans», mentre que en francès aquest *en son cor* no hi és («reservoir traison et faintise

hi afegeix l'incident següent: «Incident. Selonc Justin, elle morut par la pesanteur des liaus de fer dont elle fu liee. Et selonc Eutrope, elle fu enfouye vive selonc la loy des vierges vestales» (BNF Fr. 263, f. 11v). En el comentari, Trevet hi diu: «*Iustinus, in Abreviatione libri XLIII Trogi Pompeyi, huic consonans dicit quod puellam vinculis onerat, ex quorum injuria decessit. Eutropius dicit quod iuxta legem in terram viva defossa est*» (f. 4v). Transcriu el comentari sempre segons el manuscrit Lat. 5745 de la BNF.

17. En donen algun exemple SAMARAN & MONFRIN (1962), p. 113, 120-123, 127-130. Vegeu també WITTLIN, C. J. (1977). «Tite-Live, Trevet, Bersuire: Un exemple de l'importance des commentaires médiévaux pour les premiers traducteurs». *Revue de l'Association des Humanités*, 28, p. 217-231.

18. Per exemple, *Ab urbe condita*: «*Servius cum trabea et lictoribus prodiit*» (I.41); traducció de Bersuire: «Ainsi Servius s'en yssi du palais portant les aourneimens royaulx et avec soy les sergens d'armes, que l'en disoit lictours» (BNF Fr. 263, f. 25v); comentari de Trevet: «... *regis Servius cum trabea et toga ex purpura et cocco qua tecti romanorum reges procedebant; et lictoribus, id est custodibus...*» (f. 24v).

19. Per exemple, *Ab urbe condita*: «*Contrahit celeriter similitudo eos...*» (I.46); traducció de Bersuire: «Si avint que la similitude d'eulz II, c'est-a-dire de Tarquin et de Tullie, les adjousta assez plus delegier». (BNF Fr. 263, f. 27r); comentari de Trevet: «*Contrahit... Hic primo ostendit quomodo contracta familiaritate cum viro sororis secretius tam virum proprium quam sororem apud eum teprauavit. Unde dicit similitudo, id est ferocis, non contra hic, id est in familiaritate, eos, id est Luvium Tarquinum et Tulliam ferocem...*» (f. 27r).

20. Vegeu FERRER, M. (2010). *La traducció catalana medieval de les "Dècades" de Titus Livi. Estudi i edició del llibre I*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.

21. El glossari és transcrit a FERRERES, L. (1991). «La 'declaració dels mots' de la traducció catalana anònima de Titus Livi». *Anuari de Filologia de la Universitat de Barcelona*, 14, p. 25-42. Vegeu també WITTLIN, C. J. (1963-1968). «La traducció catalana anònima de les *Històries Romanes* I-VII de Titus Livi». *Estudios románicos*, 13, p. 277-315.

pour en user contre les dis rommains»). El traductor comet pocs errors, i la majoria fan pensar que probablement traduïa amb rapidesa i amb poca cura en alguns capítols. Per exemple, al capítol 2 del primer llibre, tradueix el mot francès *meurs* (que significa 'costums') per *murs* (gràficament idèntica, però amb un significat ben diferent), quan just només dues línies més amunt acabava de traduir bé la mateixa paraula. O per exemple, al capítol 11 tradueix malament el francès *courroux* (que significa 'ira') per *córrer*, i, en canvi, ho tradueix bé en els altres llocs del text on apareix (i aquesta paraula surt molt). La traducció també acumula els errors que ja eren en el manuscrit francès que es va utilitzar per traduir; el grup F^a conté moltíssims errors, que passen al text català i fan que alguns fragments siguin incomprensibles.

Ara bé, en la traducció catalana hi ha unes lliçons, molt poques que en general són petits afegits, en què el text català no coincideix amb la traducció francesa de Bersuire, però sí amb el comentari de Trevet. Totes es troben al primer llibre:

Traducció catalana (llibre I, capítol 5): "E Munitor féu col·lació ab si mateix del temps del part e del gitament dels infants".

Traducció francesa de Bersuire: "Si a fait collation Munitor du temps de la trouvaille et de l'exposition des enfans" ²².

Comentari de Trevet: "*Tum quia gemellos esse audivit quales enixa est filia sua, tum comparando etatem orum cum tempore partus, tum quia pretendebant indolem nobilem*". (f. 5r)

Ab urbe condita (I.5): "*Forte et Numitori cum in custodia Remum haberet audissetque geminos esse fratres, comparando et aetatem eorum et ipsam minime servilem indolem...*".

Traducció catalana (llibre I, capítol 29): "E per veritat los temps heren tals que més havia hom mester de Tul·li que de Numa, id est de guerra que de pau".

Traducció francesa de Bersuire: "Et pour verité les temps estoient tieux que on avoit greigneur mestier de Tuille que de Nume".

Comentari de Trevet: "*credebat tunc tempora esse nunc aptiora Tullio quam Nume, id est bello quam paci*". (f. 20r)

Ab urbe condita (I.32): "*temporaque esse Tullo regi aptiora quam Numae*".

Traducció catalana (llibre I, capítol 47): "Lo dessús dit Brutus donà lo coltell a Col·latí, lo marit, e puix a Lucrecian, pare d'ella, e a Val·lerià dessús dits".

Traducció francesa de Bersuire: "Le dessus dit Brutte a baillié le coutel a Collatin et puis a Lucrecien et a Valerien dessus dis".

Comentari de Trevet: "*Post Brutum iurant omnis alii amici idem sicut preceptum erat a Bruto: Collatino scilicet marito Lucrecie, Lucrecio scilicet patri eius, Valerio scilicet amico...*". (f. 33r)

Ab urbe condita (I.59): "*Cultrum deinde Collatino tradit, inde Lucretio ac Valerio...*".

Aquestes lliçons han de tenir origen, em sembla, en el comentari de Trevet. En el següent exemple, el comentari pot ser l'origen de l'error de la traducció catalana:

Traducció catalana (llibre I, capítol 46): "La ciutat d'Àrdea se pertanyia als rothilians, qui ara són appellats appol·lians, la qual gent era en aquell temps e en aquella edat habundant en riqueses".

Traducció francesa de Bersuire: "La cité d'Ardee appartenait au peuple des rutiliens, laquelle gent estoit en celui temps et a celui aage habondans en richesses".

Comentari de Trevet: "*Ardeam, scilicet civitatem, gens prepollens divitiis et cetera. Secundo condicit ea-que ipsa narrat causam huius belli, et erat copia divitiarum apud rutulos*". (f. 32r)

Ab urbe condita (I.57): "*Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque in ea aetate, divitiis prae-*

22. Transcrit els quatre exemples segons el manuscrit Fr. 77 de la Bibliothèque de Genève.

Els rútils no eren anomenats "apol·lians". Aquest nom pot ser una mala lectura del principi de present *prepollens* amb la primera síl·laba abreujada (així és copiat al manuscrit BNF Lat. 5745). *Prepollens* també apareix en el text de Livi, però la col·locació després de *gens* en el comentari fa més fàcil la confusió.

Tanmateix, la presència d'elements que remetien al comentari de Trevet en la traducció catalana no és un fenomen sistemàtic sinó esporàdic, i no suposa ni de bon tros una col·lació del text amb el comentari. No sembla versemblant tampoc que el traductor català, que tradueix del francès i no del llatí i que segurament anava per feina, es dediqués a afegir unes poques precisions recurrent al comentari de Trevet. Tot plegat fa pensar més aviat que aquests afegits ja devien ser en el manuscrit de la traducció francesa que va fer servir per traduir l'obra al català. Un altre indici: es conserva un grup de manuscrits francesos que porta moltes notes i comentaris, tots escrits en llatí i potser tenint en compte el comentari de Trevet. Malgrat que cap de les notes d'aquests manuscrits francesos coincideix amb les lliçons de la traducció catalana que depenen de Trevet, aquest grup de manuscrits anotats pertany a la mateixa branca textual de la tradició francesa de la qual depèn el text català, el grup F^a. Així com les lliçons trevetianes de la traducció catalana, les notes d'aquest grup de manuscrits fan pensar en un lector o lectors molt atent i amb uns interessos que segurament van una mica més enllà dels ulls amb què el públic cortesà llegia Livi traduït, o sigui, reis i nobles tant interessats pel contingut històric de l'obra com pels llibres com a objectes de luxe. De fet, gairebé tots els manuscrits de la traducció de Bersuire són molt luxosos, sovint amb miniatures i decoracions marginals, i no és habitual trobar-hi anotacions als marges. Les notes d'aquests manuscrits francesos, com les lliçons de la traducció catalana depenents de Trevet, tenen interès per veure com es va continuar completant la traducció durant la segona meitat del segle XIV.

En dos dels manuscrits, datats a principis del segle XV (BNF Fr. 260 i Troyes, Médiathèque de l'Agglomération Troyenne, ms. 178), les notes són copiades als marges per la mateixa mà que copia el text. En els altres²³, les mateixes notes són copiades dins el text (no als marges), en vermell per distingir-les, i a vegades interrompent frases. Van ser escrites, doncs, primer al marge a la segona meitat del segle XIV o principis del XV, i després incorporades dins el cos del text, i així es van transmetre en la majoria de còpies (d'una manera semblant a com es van transmetre els incidents que Bersuire incorporà a la traducció). Totes aquestes notes estan escrites en llatí. Abunden més als primers llibres i en episodis famosos de la història de Roma, per exemple, en determinats passatges de les guerres contra els samnites i els etruscos que s'expliquen al novè llibre.

La majoria de notes són simplement breus títols, a vegades d'una paraula o poc més, que indiquen el tema d'un passatge. Per exemple, al primer llibre, on Livi explica la guerra entre Roma i Antenna (*Ab urbe condita* I.11), hi ha la nota "*Bellum Antenna contra romanos*"²⁴; on explica com Antenor va fugir de Troia i es va instal·lar a Paflagònia (*Ab urbe condita* I.1), hi diu "*De Anthenore*". Altres notes, igualment breus i abundants, donen les paraules llatines corresponents als mots francesos de la traducció. Per exemple, al passatge on s'explica com Túl·lia atropellà el cos mort del seu pare a la via Úrbia, la nota "*sceleratus*" acompanya el fragment de Bersuire "*celle rue a encore maintenant nom la rue Excommeniee*", que tradueix "ne-

23. Són els següents manuscrits: Brusel·les, Bibliothèque Royale, 9051; Chantilly, Musée Condé, ms. 758 i ms. 759; Londres, BL, Additional Manuscripts 16622; Londres, BL, Harley 4427; París, Assemblée Nationale, ms. 1265; París, BNF, Fr. 33 i Fr. 277; i El Vaticà, Biblioteca Apostolica, Reg. lat. 722. Tots són del segle XV. Formen un subgrup dins la branca F^a.

24. Transcrit segons els manuscrits BNF Fr. 260 i BAV Reg Lat. 722. El ms. Fr. 260, el més antic amb les notes al marge, només porta notes fins al llibre cinquè. A partir del sisè el copista va canviar d'antígraf i el text no depèn de la mateixa branca textual que els anteriors.

yor. Així, al pròleg de la traducció deia "ay je pris le labour de le translater pour obeir a vous", que el traductor català o tal vegada un copista espavilat, que no devia tenir la mateixa diffe-
cultat, va canviar per "lo plaer de trelladar-ho".

ABSTRACT

Pierre Bersuire translated Livy's *History of Rome* in the middle of the fourteenth century, and he used the commentary by Nicholas Trevet. The commentary was probably the source of additional material in some manuscripts too, as it is shown by the Catalan translation of Livy, which is made from Bersuire's version.

KEYWORDS: Trevet – Livy – Bersuire – translation – commentary

Montserrat Ferrer Santanach
Universitat de Barcelona